

STANISŁAWA NIEBRZEGOWSKA-BARTMIŃSKA, WZORCE TEKSTÓW
USTNYCH W PERSPEKTYWIE ETNOLINGWISTYCZNEJ.

Wydawnictwo UMCS, Lublin 2007, 452 ss.

Etnolingwistyka jako subdyscyplina językoznawcza wychodzi z założenia, że język jest wytworem określonej kultury, co oznacza, iż kultura ta znajduje swoje odbicie zarówno w samym języku, jak i w jego tekstach. Badania nad kulturowymi aspektami języka koncentrują się obecnie wokół takich zagadnień, jak m.in. kulturowe funkcje języka, conceptualizacja świata i człowieka w języku, językowy obraz świata czy też stereotypy językowe. Perspektywa badawczego oglądu może przy tym obejmować teksty językowe mikro kultur etnicznych (małych terytorialnie), etnicznych kultur narodowych, ale także kultur o wspólnym rodowodzie językowym (np. słowiańskiej). Przede wszystkim badane są język folkloru oraz potoczna (codzienna, ogólna) odmiana języka narodowego – przyjmuje się, że właśnie w nich relacja kultura-język znajduje swoje najmocniejsze odbicie, a to ze względu na znaczny stopień utrwalenia i powtarzalność konotacji kulturowych w tekstach folklorystycznych i potocznych.

Etnolingwistyka jest jedną z tych nowych subdyscyplin naukowych, które w specyficzny sposób „zachodzą” na inne dyscypliny i subdyscypliny – sięgają po ten sam przedmiot badań, proponując jednak ogląd z nowej perspektywy (zob. dialektologia, folklorystyka, etnografia, socjolingwistyka), zapożyczają też metodologię, którą następnie twórczo przekształcają dla własnych celów (choćby z kognitywizmu, lingwistyki tekstu, genologii lingwistycznej, stylistyki). Należałoby jeszcze wspomnieć, że etnolingwistyka ma aspiracje do wieloaspektowego oglądu relacji między kulturą a językiem, stąd w prowadzonych dzisiaj badaniach da się wyodrębnić takie działy, jak np. etnostylistyka, etnopoetyka, etnosemantyka, etnogenologia, etnotekstologia.

Praca Stanisławy Niebrzegowskiej-Bartmińskiej sytuuje się w ostatnich dwóch z wymienionych obszarów etnolingwistyki. Przedmiotem badań są „sfolkloryzowane” teksty ustne – kliszowane, powtarzalne, poświadczane licznymi wariantywnymi zapisami. Badaczka wychodzi z założenia, że tego typu teksty należy traktować jako wytwór procesu, o czym mają świadczyć stabilne, powtarzalne wzorce kompozycyjne, na których te teksty się opierają (s. 33). Stąd też głównym celem badawczym staje się wydobycie wzorców tekstowych, przy czym znaczna część pracy poświęcona jest trzem gatunkom: zamówieniu, kołędzie i bajce magicznej, natomiast do opracowania jednego z problemów badawczych (do-

tyczącego wzorców międzygatunkowych) wykorzystane zostały także inne gatunki ustnych tekstów folkloru.

W swojej pracy S. Niebrzegowska-Bartmińska korzysta z metodologii mieszczących się w różnych paradygmatach językoznawczych; sięga m.in. po morfologiczną koncepcję struktury tekstu Proppa, generatywny model tekstu van Dijka czy też kognitywistyczną teorię językowego obrazu świata. Można by postawić pracy zarzut „nieczystości” badawczej, gdyby nie to, że ten swoisty kolaż metodologiczny w efekcie okazuje się być funkcjonalnie udany i umożliwia znalezienie odpowiedzi na postawione pytania badawcze. Wydaje się, że zjawisko metodologicznej niejednorodności w badaniach naukowych będzie się nasilać i nie chodzi tu wyłącznie o „wypalanie się” paradygmatów, ale przede wszystkim tkwiące w nich ograniczenia. To badacz szuka metodologii-narzędzia (takiego sposobu oglądu rzeczywistości, który umożliwiłby rozwiązanie postawionego problemu), a nie metodologia badacza. Inną przyczyną dyferencjacji metodologicznych jest rozwój badań interdyscyplinarnych (a taki charakter ma etnolingwistyka).

*

Na książkę *Wzorce tekstów ustnych w perspektywie etnolingwistycznej* składają się 4 części, z których pierwsza ma charakter teoretyczno-opisowy, trzy następne – analityczno-interpretacyjny. W części I (teoretycznej) omówione zostały takie zagadnienie, jak: językowy obraz tekstu i jego profilowanie (rozdz. I), kategoria ustności w kulturze i języku (rozdz. II), motyw jako podstawowy składnik tekstu (rozdz. III), pojęcie wzorca tekstowego (rozdz. IV); z kolei część badawcza to ogląd tekstowych wzorców kompozycyjnych na trzech poziomach: poziom tekstu i jego wariantów (część II), poziom gatunku (część III) i poziom międzygatunkowy (część IV).

Pierwsze zagadnienie, które podejmuje autorka, to zdefiniowanie kluczowego dla całości opracowania pojęcia *tekst*. Wykorzystane zostają tu trzy procedury wyjaśniania znaczenia: definicja naukowa (dająca odpowiedź na pytanie, w jaki sposób tekst jest pojmowany przez profesjonalnych jego badaczy, a zrekonstruowana na podstawie przeglądu – we wstępie – kluczowych prac naukowych poświęconych tekstowi), definicja potoczna (jak ludzie – użytkownicy języka – rozumieją, co to jest tekst; tu do analizy wykorzystane zostały dane słownikowe) oraz metaforyka pojęciowa (przegląd potocznych metafor odnoszących się do tekstu i ujawniających, w kategoriach jakiej rzeczy pojmowany jest tekst).

Najwięcej uwagi poświęca S. Niebrzegowska-Bartmińska analizom kognitywistycznym zmierzającym do rekonstrukcji potocznego obrazu tekstu na podstawie danych systemowych (słownikowych) i metafor tekstowych, co jej zdaniem „pozwała na odtworzenie globalnej konceptualizacji tekstu w polskim językowym obrazie świata” (s. 28). W wyprowadzonej z tych danych definicji kognitywnej uwzględnione zostają następujące fasety: etymologia, synonimika, kolokacje ujawniające takie cechy tekstu, jak powiązanie ze stylem, odmianą językową i gatunkiem wypowiedzi, podleganie procesowi tworzenia i licznym działaniom, powiązanie z sytuacją, w której się pojawia, posiadanie podmiotu, odbiorcy, określonej budowy i cech oraz tematu, charakterystyczne właściwości języka, bycie obiektem badań naukowych. Z kolei z analiz metaforyki wynika, że tekst postrzegany jest potocznie jako efekt pracy (rzemieślnika, kucharza, budowniczego, rolnika lub ogrodnika, artysty malarza lub muzyka, rodzica, przestępcy lub grzesznika) oraz jako narzędzie, a sam proces metaforyzacji może być ukierunkowany na nadawcę, odbiorcę, czynność tworzenia oraz wytwór czynności (tabela na s. 30). Porównanie sposobu konceptualizacji pojęcia tekstu w przeanalizowanych dwóch typach danych systemowych powala autorce na sformułowanie następującego wniosku: „o ile definicja kognitywna ujawnia wieloaspektową charakterystykę tekstu i odtwarza pełny obraz pojęcia, o tyle metafory pojęciowe wydobywają tylko wybrane aspekty i dokonują ich wzmocnienia. Z tego względu metafory można traktować jako wynik oglądu pojęcia pod pewnym kątem i w rezultacie jako narzędzie profilowania pojęcia” (s. 31).

W rozdziale poświęconym kategorii *ustności* omówione zostały (bardzo skrótowo) trzy perspektywy naukowego spojrzenia na tę kategorię: kulturowa (omówione zagadnienia szczegółowe to: kultura oralna a kultura piśmienna – różnice w mentalności i doświadczeniu świata, ujęcie Swietłany Tołstojowej dotyczące specyfiki statusu tekstu ustnego w kulturze i języku, porównanie kulturowej kategorii ustności i pisaności), aksjologiczna (w tym fragmencie zaprezentowana została koncepcja Rocha Sulimy, zdaniem którego oralność jest związana z aspektem moralno-etycznym jako wykładnik światopoglądu określonych kultur, ich norm estetycznych i aksjologicznych; ustność jest tu traktowana jako konstytutywny składnik kultury ludowej) i językowo-komunikacyjna (głównie za Jerzym Bartmińskim przypisującym ustności rangę złożonej kategorii językowej i komunikacyjnej; przywołana została również teza, że ustność i literackość to dwa bieguny tekstowych konkretyzacji, między którymi jest miejsce także na przekazy mieszane, przejściowe).

Głównym tematem tego rozdziału jest jednak ontologia (sposób istnienia) tekstu ustnego. Zdaniem S. Niebrzegowskiej-Bartmińskiej za konstytutywne cechy wypowiedzi ustnej należy uznać: dźwiękowość (jest przyczyną nietrwałości, ulotności tekstu mówionego), dialogowość, somatyczność (współobecność kodu kinetycznego obok werbalnego) i sytuacyjność typu *face to face* (oraz wynikające z niej wzorce zachowań proksemicznych). Te atrybuty wpływają na kształt komponentu werbalnego – cechy tekstu ustnego to: a) sekwencyjność wynikająca z właściwości substancji dźwiękowej znaku, b) swoiste techniki segmentacji i integracji tekstu, c) powtórzenia, d) formuliczność, e) wykorzystanie słów kluczowych i operowanie stereotypami językowo-kulturowymi, f) wykorzystanie mechanizmów mnemoniczych, g) perspektywa aksjologiczna w kontekście wspólnotowości i kolektywności przekazu (s. 41). Jak słusznie zauważa autorka, tylko cechy a, f, g są typowe wyłącznie dla tekstów ustnych, pozostałe występują zarówno w tekstach ustnych, jak i pisemnych, ale z różnym natężeniem.

Przeprowadzone w tym rozdziale rozważania mają na celu nie tylko ukazanie swoistości tekstu ustnego (zachowującego przy tym wszystkie warunki tekstowości) w odniesieniu do pisanego. Według S. Niebrzegowskiej-Bartmińskiej ten typ tekstu posiada cechy aktualnego dziania się (przysługuje mu więc status procesu), jednocześnie jednak charakteryzuje się pewnymi w miarę stałymi właściwościami (zestaw intencji, treści i środków tekstotwórczych), co pozwala uznać go za wytwór. Zdaniem badaczki za powyższą tezę przemawiać powinno i to, że ustne teksty sfolkloryzowane przechowywane są w zbiorowej pamięci i istnieje możliwość ich wielokrotnego użycia oraz reprodukcji w gotowej rozpoznawalnej postaci jako zintegrowanej całości (s. 48).

Rozdział III poświęcony jest kluczowej dla pracy kategorii *motywu*, który uznany zostaje przez S. Niebrzegowską-Bartmińską za podstawowy składnik tekstu. Duży fragment tej części to przegląd ujęć kategorii motywu w pracach literaturoznawczych, semiotycznych i językoznawczych. Dokładnie zaprezentowane zostały koncepcje Aleksandra Wiesiołowskiego, Borysa Tomaszewskiego, Włodzimierza Proppa (i jego kontynuatorów Claude'a Bremonda, Rolanda Barthesa oraz Tvetana Todorova), Antiego Aarnego i Stitha Thompsona, Juliana Krzyżanowskiego, Władimira Toporova oraz Borysa Putiłowa – wszystkie z obszaru teorii literatury. Osobny, niewielki fragment, zawiera omówienie semiotyczno-logicznych koncepcji motywu Jerzego Pelca i Izaaka Rewzina. Z kolei z ujęć lingwistycznych zaprezentowane zostały koncepcje Stanisława Karolaka i Kazimierza Polańskiego (teoria zdania minimalnego w składni semantycznej), Aleksego Awdiejewa (tzw. standardy semantyczne) i Jerzego Bartmińskiego (koncepcja kon-

tekstu minimalnego i tzw. motywów stereotypowych). Wobec bogactwa zaprezentowanych teorii brakuje na końcu tego podrozdziału wyraźnego wyartykułowania stanowiska autorki wobec motywu oraz informacji, które z omówionych wcześniej podejść (lub jaka ich kompilacja) stanowić będzie podstawę metodologiczną zaprezentowanych w dalszych częściach analiz tekstów. Odautorską definicję motywu (wraz z odniesieniami do przywołanych wcześniej koncepcji) znaleźć można dopiero w kolejnym podrozdziale (i to w jego końcowej części) poświęconym funkcjom motywu w tekście i języku. Dla S. Niebrzegowskiej-Bartmińskiej motyw to: (1) składnik tekstu i jego komponent treściowy, (2) jednostka nierozkładalna, jednoczłonowa w sensie semantycznym, (3) zawierająca sąd o świecie, (4) łącząca się z innymi motywami w sekwencje.

Ostatnia część rozdziału III poświęcona jest funkcjom motywów w tekście i w języku: konstytutywnej (motyw jako elementarny składnik tekstu, z których budowane są wątki), informacyjno-wyszukiwawczej (motyw jako jednostka „wędrówna”, a więc powtarzalna, powracająca w różnych wątkach i utworach, odpowiedzialna za powstawanie wariantów tekstu), eksplikacyjnej (motyw jako stereotypowy sąd przyjmujący postać zdania definicyjnego w opisie językowego obrazu przedmiotu) i modelującej (motyw jako jednostka wykorzystywana do rekonstrukcji wzorca tekstowego). Ten fragment autorka podsumowuje stwierdzeniem, że jako że motywy powracają w różnych wątkach i tekstach, „mogą być wydobywane drogą analizy morfologicznej tekstu (jako „tekstowe morfemy”) i być pomocne w dochodzeniu do abstrakcyjnego schematu tekstu” (s. 73).

Ostatni konstrukt teoretyczny rozpatrywany w pierwszej części pracy (rozdział IV) to pojęcie *wzorca tekstowego* wykorzystywane m.in. w genologii lingwistycznej. Tak jak w poprzednich rozdziałach, autorka i tu zaczyna od prezentacji wybranych teorii naukowych i rozpatruje zjawisko regularności w strukturze tekstu z różnych perspektyw: logicznej (generatywny model tekstu Teuna van Dijka: tekst to kompleks zdań, w którym kolejne człony przyłączane są zgodnie z określonymi regułami derywacyjnymi), kompozycyjnej (przede wszystkim koncepcja Włodzimierz Proppa, dla którego tekst to regularne schematy kompozycyjne), tematycznej (strukturalistyczna teoria aktualnego rozczłonkowania, według której struktura tekstu jest wynikiem następstwa tematów w całej wypowiedzi) oraz intencjonalnej i ideowej (wypowiedź jako zestaw illokucyjnych aktów mowy podporządkowanych nadrzędnej illokucji dominującej oraz idei tekstu).

W dalszej części rozdziału IV S. Niebrzegowska-Bartmińska odwołuje się do dorobku językoznawstwa kognitywnego, traktującego wzorce tekstowe jako zapisane w umyśle utrwalone społecznie, uogólnione i uwarunkowane kulturowo kon-

figuracje wiedzy, pewne trwałe wyobrażenia, które przywołuje człowiek w m.in. w procesie komunikacji werbalnej. Wyobrażenia tego typu, czyli reprezentacje świata w umyśle, nazywane są przez kognitywistów schematami interpretacyjnymi, schematami wyobrażeniowymi, schematami poznawczymi, skryptami, ramami poznawczymi, wyidealizowanymi modelami kognitywnymi, prototypami, stereotypami. Bartmińska dokonuje przeglądu tych synonimicznych w znacznej części ujęć, po to by, jak deklaruje, znaleźć narzędzia pojęciowe przydatne do opisu wzorca tekstu (s. 87).

Ostatni fragment tego rozdziału poświęcony jest analizie trzech synonimicznych pojęć tekstologicznych: tekstem, model tekstu i wzorzec tekstu; autorka zdecydowanie preferuje ostatni z nich, co zresztą zaznacza już w tytule książki – uznaje ten termin za podstawowy, najmniej obciążony różnymi konotacjami.

Na końcu rozdziału S. Niebrzegowska-Bartmińska wyprowadza swoją definicję wzorca tekstu – to „pojęciowy schemat tekstu, na który „orientuje się” zarówno nadawca w procesie wypowiedzania tekstu, jak też słuchacz w procesie jego ustno-pamięciowego odbioru, schemat, który staje się normą dla komunikujących się użytkowników języka – nadawców i odbiorców, i służy jako wskazówka orientująca obie strony komunikacji społecznej. Wzorzec tworzą teksty o podobnym układzie logicznym, i/lub podobnej kompozycji, i/lub podobnych powiązaniach tematycznych, i/lub podobnej intencji i idei. Wszystkie te aspekty tekstu funkcjonują w powiązaniu z obrazem świata: postaciami, ich atrybutami, i działaniami, czasem oraz miejscem zdarzeń” (s. 104-105). Podkreśla także, że wzorce powiązane są z gatunkami mowy.

*

Kolejne części pracy mają już charakter analityczno-interpretacyjny. Wychodząc z założenia o istnieniu wzorców tekstowych, autorka podejmuje się analizy pod tym kątem tekstów folkloru.

Aby udowodnić postawioną hipotezę, wykorzystuje doskonale znaną na gruncie folklorystyki metodę analizy morfologicznej – opis wzorca sprowadza do wydzielenia najmniejszych części tematycznych tekstu i stara się odkryć reguły ich kombinowania w ramach całej wypowiedzi (s. 105). Wzorce opisywane są na trzech poziomach: poziomie tekstu i jego wariantów (rozdziały V-VII), poziomie gatunku (rozdziały VIII-X) i poziomie międzygatunkowym (rozdziały XI-XVII).

Na poziomie tekstu i jego wariantów badane są: zamówienie „Jechał pan Jezus na osiołeczku ...” (16 poświadczonych wariantów z lat 1544-1989), kolęda maryj-

na „Zaświeciła śliczna gwiazda na niebie ...” (11 wariantów 1861-1998) i bajka magiczna „Królewicz-wąż” (21 wariantów 1857-1973). Na analizę każdego z tekstów składa się: (1) porównanie wariantów tekstu, (2) wydobywanie tekstowych morfemów, (3) ustalenie kombinatoryki segmentów i motywów w kolejnych wariantach oraz (4) opisanie obrazu świata i jego wariantywnych przedstawień. Badaczka zmierza do wyodrębnienia segmentów tekstu, nazwania ich i na tej podstawie odtworzenia schematu kompozycyjnego, który jest aktualizowany w kolejnych wariantach tekstowych. Metoda porównawcza pozwala także określić, które z wydzielonych segmentów pełnią funkcję ramy tekstu (te S. Niebrzegowska-Bartmińska uznaje za fakultatywne), a które są centralne. Na przykład na tekst zamówienia składają się następujące segmenty: I) Modlitewny wstęp, II) Zarysowanie tła akcji w mitycznym świecie, wprowadzenie postaci i ich działań, III) Mówienie do choroby (zasadnicza formuła leczenia), IV) Wzmocnienie aktu działania i usprawiedliwienie działania w imieniu innych mocy, V) Modlitewne zamknięcie. Przegląd wariantów tekstu pokazuje także, że w niektórych realizacjach tekstowych może brakować jednego z segmentów centralnych. Kolejny etap analizy to uogólnienie (poprzez zbiorcze przedstawienie) i oznakowanie wszystkich motywów tekstowych, które występują w badanych tekstach oraz zestawienie wariantów, w jakich pojawia się dany motyw. W tej części każdy motyw zostaje zdefiniowany.

Następnie autorka przechodzi do odtworzenia wzorca strukturalnego analizowanych tekstów – posługując się wprowadzonym w poprzednim fragmencie oznakowaniem, ustala motywy i ich kolejność dla każdego z wariantów tekstu, po czym przygląda się, którymi wariantami motywów treściowych wypełniane są wydzielone wcześniej segmenty kompozycyjne. Podejmuje także badania statystyczne, mające pokazać częstość pojawiania się wyodrębnionych motywów treściowych w kolejnych wariantach tekstu – ustala w ten sposób listę rangową, na podstawie której wyodrębnia motywy jądrowe (występujące we wszystkich lub w większości realizacji tekstowych).

Porównanie wariantywnie obejmuje także wybrane elementy obrazu świata zamkniętego w tekście – chodzi tu o rekonstrukcję stereotypowych składników „świata tekstu” (s. 131): postaci (i ich atrybutów, podejmowanych działań itp.), elementów czaso-przestrzennych, intencji i idei. Można mieć pewne drobne zastrzeżenie do kompozycji tego fragmentu – informacja o celu i przedmiocie opisu umieszczona została dopiero w części poświęconej analizie kolędy, a chyba powinna znaleźć się na początku fragmentu wcześniejszego, w którym analiowany jest obraz świata w tekście zamówienia. Należy jednak podkreślić, że zastosowana

w tej części metoda badawcza pozwoliła z powodzeniem opisać wzorzec tekstu na poziomie kompozycyjno-treściowym i jego wariantywność konkretyzacji.

W części III S. Niebrzegowska-Bartmińska wykorzystuje ustalenia z poprzednich rozdziałów – poddaje je uogólnieniu i sprowadza na poziom wzorca gatunkowego tekstu. Badaczka przyjmuje więc indukcyjny tok poznawczy – z oglądu okazów wyprowadza abstrakcyjne modele (typy). Również w tym fragmencie komponenty opisu każdego z trzech gatunków (zamówienia, kolędy i bajki) są stałe i powtarzają się; kolejno omawiane są: (1) struktura i semantyka tekstu (analiza komponentów kompozycyjnych zmierza tu do wskazania elementów obligatoryjnych, identyfikujących gatunek, i fakultatywnych; szczegółowo prezentowane są także ich realizacje tekstowe, poparte – co niewątpliwie jest zaletą opracowania – bogatą egzemplifikacją przykładową), (2) obraz świata (analiza dotyczy typowych dla danego gatunku postaci, przysługujących im atrybutów oraz podejmowanych działań, kategorii czasu, z wydzieleniem czasu mitycznego i czasu realnego, oraz kategorii przestrzeni), oraz (3) intencja i idea (opisane zostają cele lokalne realizowane w kolejnych partiach tekstu oraz zewnętrzna wobec tekstu ideowość, często o motywacji kulturowej, obrzędowej, zwyczajowej, magicznej; mowa jest też o intencjonalności jawnej i niejawnej oraz poliintencjonalności niektórych segmentów tekstowych). Charakterystyka wzorców gatunkowych uwzględnia tym samym aspekt strukturalny, poznawczy i pragmatyczny.

W tej części materiał badawczy zostaje poszerzony i nie ogranicza się już do omawianych wcześniej trzech konkretnych tekstów w kilkunastu wariantach każdej, ale obejmuje i inne teksty zamówień, kolęd i bajek. W przypadku dwóch ostatnich gatunków wyodrębnione zostają także pewne grupy tekstów, które następnie analizowane są odrębnie: kolędy bożonarodzeniowe, noworoczne kolędy życzące (dla gospodarza i gospodyni, dla panny i kawalera, dla Żydów) oraz kolędy wiosenne (pieśni dyngusowe i pieśni wołoczebne) oraz bajka zwierzęca, ajtiologiczna, magiczna i łańcuszkowa.

Obszerne omówienie, bogactwo danych, szerokopasmowa analiza w tej części opracowania powodują, że, ze względu na potencjalnego czytelnika, przydałaby się chyba na końcu każdego z rozdziałów poświęconych kolejnym gatunkom swego rodzaju synteza. Chodziłoby przede wszystkim o jakieś zbiorcze zestawienie tych elementów tekstu, które, po pierwsze, przynależą do wzorca gatunkowego (identyfikują gatunkowość), po drugie, należą do wzorca tekstowego (który jest znacznie bardziej rozbudowany od gatunkowego, gdyż dopuszcza istnienie różnych elementów fakultatywnych, a nawet ich wariantów), i po trzecie, tego, co przynależy już do konkretnych realizacji tekstowych (odróżnienie wariantywno-

ści w obrębie abstrakcyjnego wzorca tekstowego od wariantywności realizacyjnej); syntetyczne zestawienie porównawcze przydałoby się także w przypadku różnych grup tekstów tego samego gatunku – to pozwoliłoby zobrazować skalę różnic między np. bajką magiczną a zwierzęcą itd.

Ostatnia IV część pracy poświęcona jest analizie wzorców tekstowych na poziomie międzygatunkowym – chodzi tu o takie sposoby porządkowania świata przedstawionego w tekście, które można by określić jako naczelną zasadę organizacji i kompozycji semantycznej tekstu. Na podstawie oglądu zróżnicowanych gatunkowo sfolkloryzowanych tekstów ustnych (w tym fragmencie S. Niebrzegowska-Bartmińska poszerza pole badawcze poza trzy do tej pory omawiane gatunki) odtwarzane są modele stanowiące podstawę organizacji semantycznej tekstów mówionych, przy tym autorka podkreśla, że na wzorcach tego typu mogą być budowane nie tylko teksty folkloru. Wzorce międzygatunkowe mogą organizować globalnie cały tekst albo też lokalnie tylko jego fragmenty.

Każdy z siedmiu rozdziałów w tej części (omawiających kolejno następujące wzorce międzygatunkowe: kompleks, opozycję, lustro, koncept liczbowy, następstwo zdarzeń, ekwiwalencję i pętlę semantyczną) skomponowany jest w ten sam sposób: najpierw ma miejsce obszerna prezentacja kolejnych wzorców tekstowych, ich wariantów i odmian poparta licznymi przykładami egzemplifikacyjnymi, a na koniec pojawia się fragment omawiający funkcje danego wzorca w tekście oraz uwarunkowania jego pojawienia się.

Kompleks (termin zapożyczony z psychologii poznawczej) osadza się na mechanizmie postrzegania rzeczywistości pozajęzykowej, który jest typowy dla potocznej kategoryzacji świata oraz jednej z faz rozwoju myślenia pojęciowego dziecka i polega na łączeniu przedmiotów w jeden zbiór na zasadzie przyległości (występowania pewnych cech wspólnych). Oparty na tej samej zasadzie sposób kompozycji semantycznej tekstu charakterystyczny jest dla zamówienia, ale także pieśni obrzędowych i bajek. Może wystąpić w kilku odmianach i pododmianach: jako kompleks skojarzeniowy, łańcuchowy (horyzontalny, szkatułkowy i wertykalny) i kolekcja (przedmiotowa i zdarzeniowa). W sfolkloryzowanych tekstach ustnych możliwy są także tzw. układ odbity (to paralelnie zestawione w tekście dwie kolekcje).

Kolejny z omawianych wzorców, opozycja (charakterystyczna dla zamówienia, pieśni i bajki), realizowany może być w tekstach na dwa sposoby: (1) „w pozycji poziomej przywołuje się przeciwstawne elementy [...], a każdy dodany nowy wers tekstu wprowadza kolejną parę przeciwieństw” (s. 313) lub też (2) większych rozmiarów tekst organizowany jest w oparciu o jedną dominującą parę przeciwie-

ństw. S. Niebrzegowska-Bartmińska omówia dokładnie siedem par opozycji, które uznaje za podstawowe dla organizacji ustnych tekstów folklorystycznych: mądry – głupi, bogaty – biedny, pracowity – leniwy, życzliwy – nieżyczliwy, wrażliwy – niewrażliwy, zdrowy – chory, dobry – zły (to opozycja najogólniejsza i najczęściej niesamodzielna – towarzyszą jej zwykle inne). We wnioskach podkreśla, że „Cechy opozycyjne nie występują w tekście pojedynczo, lecz w uwikłaniu, wpisują się w pewne szeregi, zestawy charakterystyk” (s. 323) oraz że „Opozycja w tekście może podlegać przewartościowaniu [...]. Możliwość radykalnych zmian w życiu tekstowych bohaterów dowodzi, że w gruncie rzeczy opozycja ma charakter relatywny” (s. 323).

Istotą lustra (to kolejny omawiany wzorzec międzygatunkowy) jest obecności dwóch obrazów: odbijającego – głównego, stanowiącego punkt wyjścia – i odbitego, będącego pełną lub przybliżoną repliką obrazu wyjściowego. W tekstach folkloru, takich jak poezja magiczna, kolędy, pieśni, ballady, bajki, gry i zabawy, ten typ kompozycji semantycznej pojawia się w kilku wariantach. Najprostszy z nich to podwojenie jednego obiektu w bliskiej przestrzeni, ale może to być także podwojenie całej kolekcji – w obu przypadkach bliźniacze lub z przekształceniem, „na zasadzie powiązań kompleksowych między elementem odbijającym i odbijanym” (s. 328). S. Niebrzegowska-Bartmińska uważa, że lustro nie jest zwykłym powtórzeniem, gdyż „wytworzony nowy obraz przyjmuje też nowe funkcje” (s. 330-331).

Czwarty wzorzec międzygatunkowy, koncept liczbowy, wykorzystuje ludową symbolikę liczb (bardzo interesujące są zamieszczone w tekście informacje na ten temat). W wielu zagadkach, przyśpiewkach, pieśniach, kolędach, zamówieniach, bajkach wykorzystywany jest m.in. koncept roku (4 pory, 12 miesięcy, 365 dni), tygodnia (7 dni), dnia (24 godziny), przy tym odliczanie może być rosnące – eksponowana jest wówczas całość, wprowadzana gradacja i hierarchizacja członów tekstu, wariant ten „umożliwia także stopniowanie i hierarchię przedmiotów, obiektów i osób w otaczającym świecie” (s. 349) – lub malejące, co „wprowadza efekt zupełnej likwidacji czegoś [...] oraz ujawnia symboliczne przedstawienie zamknięcia, zakończenia czynności” (s. 349). W przypadku konceptu liczbowego możliwe są dwa modele organizacji tekstu: „liczba może być tematyzowana lub wpisana w strukturę tekstu. W pierwszym przypadku koncept liczbowy staje się tematem tekstu. [...] W drugim przypadku, koncept liczbowy występuje jako wyznacznik struktury tekstu, wprowadzający informację o tym, z ilu segmentów (członów) składa się tekst” (s. 333-334).

Kolejny z wzorców, następstwo zdarzeń, to jeden z najprostszych sposobów organizacji tekstu przede wszystkim w gatunkach sfabularyzowanych (takich jak bajka, podania, ballada), w których kolejne motywy układają się w kolekcje zdarzeniowe. W ustnych tekstach folkloru pojawić się mogą także kolekcje czynnościowe, czyli „zespoły ściśle ze sobą powiązanych czynności, układających się względem siebie na zasadzie następstwa czasowego lub przyczynowo-skutkowego” (s. 352). Ten drugi model typowy jest m.in. dla pieśni (choćby z układem treści oddającym naturalną kolejność czynności domowych, takich jak np. pieczenie chleba). Czasami w tekście może być kilka sekwencji zdarzeniowych lub czynnościowych, co zwykle związane jest np. z liczbą prób, którym podlega bohater i zadań, które wykonuje (na tym schemacie opartych jest wiele bajek) lub powiązane z konceptem liczbowym (sekwencji zdarzeniowych jest tyle, ile działających postaci).

Ekwiwalencję, szósty wzorzec międzygatunkowy, S. Niebrzegowska-Bartmińska definiuje jako występującą w wariantach tekstu (ekwiwalencja międzytekstowa) lub jedynie w przestrzeni tego samego tekstu (ekwiwalencja wewnątrztekstowa) regularność opartą na powtórzeniu pewnych elementów treści powiązaną z równoważnością elementów (s. 363). W efekcie powstaje paralelna konstrukcja dwuczłonowa, na którą składają się element alternujący oraz element, na który jest on alternowany; samo przekształcenie opiera się na pewnej podstawie utożsamiania (np. cecha członu pierwszego zostaje przypisana członowi drugiemu). Autorka znajduje realizację wzorca ekwiwalencji w takich badanych przez siebie gatunkach, jak pieśni, zamówienia oraz teksty magiczne.

Pętla semantyczna, ostatni z omawianych wzorców międzygatunkowych, jest, zdaniem autorki, rodzajem derywacji tekstu – polega „na rozszerzaniu tekstu poprzez reprodukcję pewnego członu w ramach przyjętego schematu tekstowego” (s. 373). W tym modelu do członu bazowego dodawane są kolejne segmenty, jednak nie na zasadzie prostego powielania – tekst rozwijany jest w ramach nadrzędnego tematu, często przyjmującego postać kolekcji (np. plony, elementy stroju, osoby święte, rodzina). Aby wyjaśnić strukturę tekstu opartego na wzorcu pętli semantycznej badaczka odwołuje się do generatywnego modelu tekstu van Dijka i wyróżnionych przez niego mekroreguł: koniunkcji, dysjunkcji, implikacji i tożsamości, które uzupełnia o dodatkowe reguły funkcjonujące w tekstach kliszowanych: reguły ograniczające i ustalające liczbę członów (może to być np. liczba uczestników zdarzenia albo koncept liczbowy) oraz reguły rządzące następstwem członów (m.in. uporządkowanie przestrzenne góra/dół, gradacja członów ważniejszy/mniej ważny, kontrastowanie dobry/zły, chronologia zdarzeń wcześniej/póź-

niej, powiązanie skutków z przyczynami, narastanie sekwencyjne). W tym wzorcu powtarzane segmenty tekstowe łączą się szeregowo, przy czym duplikowaniu bardzo często towarzyszą modyfikacje wewnątrz kolejno przyłączanych członów (co, zdaniem autorki, służy burzeniu monotoni przekazu). Jak zaznacza S. Niebrzegowska-Bartmińska, wzorzec pętli semantycznej „realizuje się nie tylko na poziomie strukturalnym, ale obejmuje też poziom semantyczny i pragmatyczny” (s. 388). Analizy ujawniają, że na tym modelu budowane są piosenki dziecięce, pieśni, teksty pielgrzymkowe, kolędy, bajki.

Z przedstawionych w części IV wyników badań wynika, że niektóre międzygatunkowe wzorce strukturyzacji tekstów ustnych są ściśle powiązane z określonymi gatunkami (np. opozycja z bajką), a inne mają szeroki zakres występowania (np. lustro). Na końcu części IV przydałoby się syntetyczne zestawienie pokazujące dystrybucję prymarną i sekundarną wyłonionych i opisanych modeli, a także ich wariantów (taka próba pojawia się dopiero w zakończeniu całej pracy i siłą rzeczy jest „syntezą syntezy”).

*

Wzorce tekstów ustnych w perspektywie etnolingwistycznej S. Niebrzegowskiej-Bartmińskiej wydają się być jedną z ważniejszych publikacji ostatnich lat i to nie tylko dla etnolingwistyki, ale również ogólnie dla lingwistyki (a szczególnie tych wszystkich jej subdyscyplin, które zorientowane są na tekst) oraz folklorystyki (w zakresie genologii tekstów folkloru). Wieloaspektowa analiza ustnych tekstów sfolkloryzowanych, różne perspektywy spojrzenia, bogactwo przykładowych egzemplifikacji, przekonujące typologie, przy tym zdyscyplinowane poznanie, trzymanie się postawionych celów i przyjętych metod badawczych dają w efekcie przekonującą prezentację pewnego wycinka uniwersum mowy. Na pewno zaletą pracy jest wyróżnienie trzech poziomów opisu wzorców tekstowych, w tym szczególnie międzygatunkowego (zajmującego zresztą największą uwagę autorki) – to niewyeksplorowana i atrakcyjna perspektywa badawcza i to niejako w poprzek dotychczasowych ujęć tekstologicznych i genologicznych. Należałoby jeszcze wspomnieć o bogatym tekście pobocznym (rozbudowanych przypisach wzbogacających tekst o wątki poboczne), ujawniającym, podobnie zresztą jak tekst główny, dużą erudycję autorki.

Przeszkodą dla pewnej grupy potencjalnych czytelników, będących w jakimś stopniu ignorantami w dziedzinie badań etnolingwistycznych (ale i folklorystycznych), może być brak w pracy choćby skrótowej typologii ustnych gatunków folklorystycznych – przydałaby się szczególnie w części poświęconej wzorcom międzygatunkowym, w której przywoływane są nie tylko liczne gatunki, ale i ich od-

miany (np. pieśni rodzinne, pogrzebowe, biesiadne i inne). Taka typologia pozwoliłaby także osadzić trzy gatunki omawiane w częściach II i III, zamówienie, kolędę i bajkę magiczną, w szerszym kontekście pewnego fragmentu uniwersum mowy. Praca jest obszerna, autorka musiała niewątpliwie dokonać selekcji w obrębie treści i pewnie założyła, że potencjalny odbiorca będzie zorientowany w niektórych zagadnieniach (do czego zresztą miała prawo). Brak syntetycznych zestawień (również tych, o których była mowa wcześniej), może nie tyle ogranicza zakres odbiorców, co raczej utrudnia odbiór. Tekst jest informacyjnie „gęsty” (co nie znaczy że niekomunikatywny), wymaga szczególnej uwagi i koncentracji w czasie czytania; schematy pomagają nie tylko zrozumieć ideę, którą kieruje się autor, ale także zhierarchizować treści podane w tekście w następstwie linearnym.

Uwagi krytyczne nie umniejszają wartości książki – osoby zajmujące się stylistyką, genologią lingwistyczną, analizą dyskursu itp. powinny wpisać *Wzorce tekstów ustnych w perspektywie etnolingwistycznej* na listę lektur obowiązkowych.

JOLANTA NOCOŃ

STANISŁAW GAJDA, RED., JEZYK POLSKI W EUROPEJSKIEJ PRZE-
STRZENI KULTUROWO-JĘZYKOWEJ, OPOLE: Uniwersytet Opolski
Instytut Filologii Polskiej 2008, 399 ss.

Zamierzenia twórców tego zbiorowego tomu jasno i precyzyjnie dookreśla w *Słowie wstępnym* Stanisław Gajda, pisząc, że autorzy poszczególnych rozpraw próbują odpowiedzieć na pytanie dotyczące miejsca polszczyzny w europejskiej przestrzeni kulturowo-językowej. Czynią przedmiotem analiz relację społeczeństwo – kultura – język, zwracając uwagę na opozycje: polskość//europejskość oraz tradycja//zmiana w kilku obszarach dyskursu publicznego (politycznym, artystycznym, prawnoustrojowym i religijnym) (s. 7). Dodać wypada, że klamrę opracowania tworzą rozprawy: o charakterze ogólnym (w otwierającej tom Stanisław Gajda charakteryzuje wieloaspektowo polszczyznę w kontekście kultury europejskiej) i szczegółowym (zamyka całość mający wysoką wartość dokumentacyjną artykuł Tadeusza Piotrowskiego, dotyczący zapożyczeń leksykalnych).

Waga problemów podjętych przez opolskich badaczy jest ogromna, panorama dociekań rozległa, więc trudno się dziwić, że rezultaty zróżnicowane. Opracowa-